

Драгунин С. Аврамовић
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
d.avramovic@pf.uns.ac.rs
ORCID ID: 0000-0003-3383-4346

МАРКО АУРЕЛИЈЕ – ИДЕЈЕ ПОСЛЕДЊЕГ ВЕЛИКОГ СТОИКА КАО ОСЛОНАЦ РАЗЛИЧИТИХ ПРИРОДНОПРАВНИХ УЧЕЊА*

Сажетак: У литератури су мишљења о Марку Аурелију веома различита. Она се крећу од аутора који Марку Аурелију у попуној мери негирају стичући сличној филозофа, преко оних умеренијих, који га виде првенствено као цара коме је стоичка филозофија била само лична (животна) филозофија, до оних који га доживљавају као последњег истакнутог стоика.

Због тога се на почетку рада испитује оправданост обележавања Аурелија као цара-филозофа. Аутор настоји да Аурелија позиционира првенствено као филозофа, а тек на другом месту као императора.

Централни део рада је посвећен анализи утицаја мисли Аурелија на каснију природноправну мисао. Аутор налази да су његове идеје делимично реципиране (и коришћене у мери у којој одговарају) од стране различитих, чак и супротстављених природноправних учења (хришћанској и рационалистичкој). У тој чињеници аутор налази доказ да је Аурелије заиста велики стоички филозоф који је у свом учењу успео да направи мост између онога што се на први поглед чини немогућим – вере и разума.

Аутор у раду анализира животно дело Аурелија, његове домете у стоичкој филозофији, утицај који је имао како на средњовековно хришћанско природноправно учење, тако и на нововековну рационалистичку природноправну мисао. Аутор нарочито истиче начин на који Марко Аурелије је успео да помири неоморално – веру и разум и заузима став да је примереније називати га филозоф-цар.

Кључне речи: Марко Аурелије; Филозоф-цар; Стоицизам; Хришћанско природноправно учење; Рационалистичко природноправно учење.

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

1. МАРКО АУРЕЛИЈЕ – ЦАР-ФИЛОЗОФ ИЛИ ФИЛОЗОФ-ЦАР?

Стоицизам као правац античке филозофије који је трајао веома дуго (од старогрчких корена у 4. веку пре н.е. па све до 2. века н.е. обележен делима последњег истакнутог стоика Марка Аурелија) је оставио дубоки траг у многим каснијим учењима. Овај правац се често означава као „филозофска спона“ античког и средњовековног хришћанског права.¹

На прелому старе и нове ере стоичка филозофија постаје доминантно учење у старом Риму, јер је прагматични дух Римљана захтевао настанак једне практичне филозофије. Главни представници нове стоичке школе (нове стое, која представља врхунац стоицизма) су били Сенека, Епиктет, као и Марко Аурелије, последњи велики римски стоик који се најчешће у литератури обележава као цар-филозоф.² Очигледно је настанак кованице цар-фи-

¹ Gordana Vukadinović, Radivoj Stepanov, *Uvod u filozofiju prava*, Futura, Novi Sad 2004, 25. Утицај стоичке филозофије је и данас присутан и то не само у домену филозофије, већ је поље примене проширено и на друге науке, а нарочито на психологију. Наиме, савремени, све доминантнији психолошки приступ (рационално-емотивна бихевиорална терапија – РЕБТ, која је супротстављена традиционалним фројдовским поставкама) је модел модерне психотерапије који је заснован на стоичком учењу, нарочито на идеји да је могуће разумом деловати на емоције. Овакав психотерапијски приступ, инспирисан стоичком филозофијом, је 50-тих година 20. века утемељио Алберт Елис, видети на пример: Albert Ellis, Robert A. Harper, *Vodič u razuman život*, RET Centar, Beograd 1996. На истом трагу је и Доналд Робертсон, с тим што свој РЕБТ приступ првенствено темељи на учењу Марка Аурелија, видети више: Donald Dž. Robertson, *Marko Aurelije – filozofija stoicizma ili kako da razmišljate kao rimski imperator*, Kontrast, Beograd 2021; Donald J. Robertson, „The Stoic Influence on Modern Psychotherapy“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London–New York 2016, 374–388. Такође, стоицизам се у данашње време третира све више и као животна филозофија која ојачава отпорност човека на спољашње утицаје, а чије је проучавање нарочито важно у едукацији војске, видети више: Nancy Sherman, *Stoic Wisdom: Ancient Lessons for Modern Resilience*, Oxford University Press, Oxford–New York 2021; William B. Irvine, *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*, Oxford University Press, Oxford–New York 2009; Tad Brennan, *The Stoic Life: Emotions, Duties, and Fate*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2005.

² Тако га у домаћој литератури квалификује Милош Ђурић, видети: Miloš Đurić, *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1987, 466–468, 492–495; На основу прилично слободног превода на хрватски језик једне књиге Доналда Робертсона могло би се погрешно закључити да и он користи ову кованицу, Donald Robertson, *Kako razmišlja car filozof: Životne vrijednosti Marka Aurelija*, Planetopija, Zagreb 2020 (оригинални назив књиге је: *How to Think Like a Roman Emperor: The Stoic Philosophy of Marcus Aurelius*). Слично мишљење износи и Стентон, који Марка Аурелија види првенствено као цара, али и филозофа (*imperator et philosophus*) који није успео да уједини те две улоге. Како истиче, стоичка филозофија му је, као и зависност од опијума, служила само као бекство од реалности римске политике и питања граница Рима. Стентон стаје на становиште да Марко Аурелије није био највећи практичар стоицизма и оспорава тезу да је у прописима донетим за његове владавине било ичега стоичког (заснованог на његовој личној иницијативи) што би се

лозоф био инспирисан тиме што је Платонов идеал остварен у личности Марка Аурелија – владара, односно управљача који је уједно и филозоф (личности у којој је уједињена „политичка моћ и филозофска интелигенција“). Имајући у виду личност, као и списе Марка Аурелија, чини се да би ова кованица требало да буде постављена другачије, као Марко Аурелије филозоф-цар.³ Делује да би и Платон, да је користио овакву синтагму, дао приоритет филозофима-краљевима над краљевима-филозофима. То би се могло закључити из његових речи: „Ако у државама не постану филозофи краљеви – рекох – или, ако садашњи краљеви и властодршци не постану прави и добри филозофи...“⁴ У литератури се срећу и друге кованице које стоје уз име Марка Аурелија попут „Стоик принц“ или „Стоик император“, које такође дају предност филозофској страни његове личности.⁵

Међутим, има аутора који не обраћају пажњу на ову значењску замку и готово једнако користе обе кованице. Интересантан је пример Пјера Адоа. Прво поглавље његове значајне књиге о Марку Аурелију носи назив „Цар-филозоф“, а једно од каснијих поглавља „Филозоф-роб и цар-филозоф“ (у коме се говори о утицају Епиктета на Марка Аурелија), док се у тексту на великом броју места искључиво користи кованица филозоф-цар.⁶ Да ли је у питању

разликовало од сличних прописа донетих за време владавине других императора који се нису позивали на стоичко учење. Како закључује: „Прави Марко Аурелије изгледа да је био у основи Римљанин пре него стоик“, Greg R. Stanton, „Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher“, *Historia*, vol. 18, 5/1969, 587. Чињеница је да филозофија Марка Аурелија није значајно утицала на римску правну и политичку праксу, али свакако јесте на саму личност владара, Lukas de Blois, „The Relation of Politics and Philosophy under Marcus Aurelius“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 177–180. Самим тим је стоичка филозофија посредан утицај несумњиво имала и на начин његове владавине, односно на државни живот (разумевање општег добра и осећаја правде у односима са другима).

³ Кованицу филозоф-краљ, односно филозоф-цар када пишу о Марку Аурелију користе: Julia Bruch, Katrin Herrmann, „The Reception of the Philosopher-King in Antiquity and the Medieval Age“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, *passim*; Edward Champlin, *Fronto and Antonine Rome*, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1980. Ова кованица уз Марково име се чак користи у византијском зборнику *Cyuga* из 10. века, видети: Matteo Ceperina, „The Meditations“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 50.

⁴ Platon, *Država* (prev. A. Vilhar, B. Pavlović), BIGZ, Beograd 1983, 473d. И Акерен приписује Платоновом виђењу кованицу филозоф-краљ, Marcel van Ackeren, „The Study of Marcus Aurelius: Introduction“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, *passim*.

⁵ Anthony R. Birley, *Marcus Aurelius: A Biography*, Routledge, London–New York 2000, 89–115, 225; Donald J. Robertson, *Marcus Aurelius: The Stoic Emperor*, Yale University Press, New Haven 2024.

⁶ Pierre Hadot, *The Inner Citadel: The Meditations of Marcus Aurelius*, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1998, *passim*.

само језичка недоследност? Или је у питању проста жеља за атрактивнијим (звучнијим називима поглавља) који би привукли читаоца? Или, пак, Адо сматра да ред речи у овој кованици није значајан? Да није у питању само лингвистичка игра речи или „цепање длаке на два дела“ аутора овог рада подсећа латинска максима *Nomen est omen*. Како примећује један аутор, репутација, као и рецепција Марка Аурелија не почива на два независна стуба (император и филозоф), већ на њиховој комбинацији која интригира и која је одувек била интригантна.⁷

Једна новија књига Џона Селарса је посвећена одбрани Марка Аурелија као стоичког филозофа (његова улога као императора је неспорна) од бројних скептичких ставова који у њему виде „збуњеног еклектичког мислиоца“ (попут Ристове квалификације његовог учења као „нефилозофске религије“, Куперове тврдње да је у питању „врста религиозног уверења“ или Адоовог свођења Аурелијевог *Самом себи* на „стоичке спиритуалне вежбе“).⁸ У одбрану Марка Аурелија као „специфичног филозофа“ стаје и Бред Инвуд, професор на Јејлу, насупрот ставовима Џона Риста, свог супервизора приликом израде докторске дисертације на Универзитету у Торонту. Инвуд тврди да је Аурелије за разлику од ранијих стоика имао другачији, јединствени приступ као самозаокупљени филозоф чији је стоицизам само учвршћен свешћу о перспективи првог лица.⁹ На линији ових новијих истраживања у раду ће бити изнете чињенице у прилог тврдњи да је Марко и те како био стоички филозоф (али посебан и специфичан) и да је ту своју улогу чак сматрао примарном у односу на владарску.

Још као дечак Марко је показивао велико интересовање за филозофију – како каже: „то што се не бавим ништавним стварима, имам од Диогнета“.¹⁰ Како је сведочено у *Historia Augusta*, он је већ са дванаест година прихватио одећу филозофа (учио је у палију) и њихову издржљивост (наставу је похађао код стоичара Аполонија). У кревет би одлазио тек на мајчин наговор, јер

⁷ M. van Ackeren, 2.

⁸ John Sellars, *Marcus Aurelius*, Routledge, London–New York 2021. Видети и: John M. Rist, „Are You a Stoic? The Case of Marcus Aurelius”, *Jewish and Christian Self-Definition: Volume 3. Self-Definition in the Graeco-Roman World* (eds. B. F. Meyer, E. P. Sanders, SCM Press, London 1982, 23–45; John M. Cooper, „Moral Theory and Moral Improvement: Marcus Aurelius”, *Knowledge, Nature, and the Good: Essays in Ancient Philosophy* (ed. J. M. Cooper), Princeton University Press, Princeton 2004, 335–368; P. Hadot, *passim*. Умерено, балансирано становиште поводом овог питања заступају: Christopher Gill, „Marcus Aurelius”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, Vol. 50, S94P1/2007: Greek and Roman Philosophy 100 BC – 200 AD: Vol. I (2007), 175–187; Christopher Gill, „Marcus and Previous Stoic Literature”, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 382–395. M. van Ackeren, 1–9.

⁹ Brad Inwood, „What Kind of Stoic Are You? The case of Marcus Aurelius”, *Passionate Mind: Essays in Honor of John M. Rist* (ed. B. David), Academia Verlag, Baden-Baden 2019, 179–180.

¹⁰ Marko Aurelije, *Samom sebi* (prev. A. Vilhar), Dereta, Beograd 2004, I, 6.

би иначе спавао на земљи.¹¹ Мада је изучавање реторике у то време (нарочито за владавине Хадријана, који је заправо Марка Аурелија усвојио као унука у доба процвата Друге софистике) било саставни део образовања деце из угледних породица,¹² Марко Аурелије је ипак пошао другим путем (мада је похађао јавне школе за беседнике). Волео је он и сликање (код учитеља Диогнета), рвање, трчање, лов, али од свега овога (као и од реторике) га је одвојила филозофија, која га је учинила „озбиљним и ауторитативним, а ипак у њему ни у ком случају није уништена љубазност“.¹³ Упркос напорима Корнелија Фронтонa и Херода Атика да младог Марка Аурелија придобију за софистичку реторику, са 25 година (146 г.н.е.) он се под утицајем стоичара Квинта Јунија Рустика у потпуности посветио проучавању стоичке филозофије.¹⁴ Фронтон је покушавао на све начине да Марка врати реторици за коју је, како каже, био природно надарен, али безуспешно.¹⁵ У писмима упутеним Марку Аурелију, Фронтон само једном помиње Јунија Рустика: „Онда, тај мој пријатељ, Римљанин Рустик, који би се радо предао и жртвовао свој живот за твој мали прст, је по питању твоје природне способности попустио против своје воље и негодујући“.¹⁶

Растрзан између својих учитеља, љубазног Фронтонa и строгог Рустика, реторике и филозофије, Марко се приклонио овој другој. Како каже: „благодарехи Рустикy...нисам упао у софистичко одушевљење... нисам желео да постанем говорник“.¹⁷ Напослетку, захвалан је и боговима што у говорништву није напредовао више него што треба, јер да је приметио како у њему лепо напредује, можда би наставио.¹⁸

У вечном сукобу филозофије и реторике, сократике и софистике, код Марка Аурелија је превладала приврженост старогрчкој филозофији над софистичком реториком. Упркос једноставности и скромности која је одликовала Марка Аурелија, (који је, још у раним годинама, како каже, под утицајем Диогнета заволео „грубо лежиште прекривено само крзном“ и стекао навике

¹¹ *Царска њовесѝ* (прев. М. Мајхер, Ж. Петковић), „Животопис Марка Антонина филозофа“, II, 6, Српска књижевна задруга, Београд 2009.

¹² И Сенека (кога је реторици подучавао његов отац, чувени ретор) је био учитељ реторике младом цару Нерону.

¹³ *Царска њовесѝ*, IV, 10.

¹⁴ M. Đurić, *Istorija helenske etike*, 466; A. R. Birley, 94–95; E. Champlin, 106.

¹⁵ Наглашавајући важност реторике Фронтон је упозоравао: „Јер, што су дубље мисли, то је теже оденути их речима, и није мали труд потребан да се спречи да те изузетне мисли буду лоше оденуте или непримерено огрнуте или полуголе“, Charles Reginald Haines, *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, vol. II, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1920, 39. Ово писмо је написано 162 г. н. е. када је Марко Аурелије већ постао цар.

¹⁶ C. R. Haines, 37.

¹⁷ M. Aurelije, I, 7.

¹⁸ *Ibid.*, I, 17.

које одговарају животу грчких филозофа), Фронтон га је у писмима упозоравао на чињеницу да такав живот за њега баш и није могућ. Писао је Марку да ће, допало му се то или не, бити принуђен да носи царски огртач, а не „филозофски, од грубе вуне“, као и да ће морати да говори као цар, а не као филозоф или обични грађанин.¹⁹ Јер филозофија учи човека шта треба рећи, а реторика на који начин.²⁰ Разочаран дворским животом²¹ и реториком која носи емоционални набој, Марко је пригрлио филозофију ослоњену на разум и „стоичку употребу језика као *конијар* реторике путем технике поновног описивања догађаја објективнијим језиком, лишеним вредносних судова“. ²² Међутим, то не значи да је Марко Аурелије у потпуности негирао значај реторике и одбацио је. Напротив.²³ О томе сведочи и чињеница да је неколико година пред крај свог живота (176. г. н.е.) у Атини основао „царске“ катедре за реторику и филозофију.²⁴

Марко је и сам истицао да му је филозофија као мајка, којој се стално враћа јер у њој налази спокојство, а двор као маћеха којој свакако указује поштовање.²⁵ Чак и када претрпи неуспех, човек треба да се врати филозофији: „Мисли на то да филозофија захтева само оно што тражи и твоја природа, и зар ћеш ти онда пожелети нешто друго, нешто што није у складу са њом? Има ли нечега што је пријатније од ње? – Зар наслада не упропашћује људе баш зато што је пријатна? Размисли још, да ли великодушност, слобода, једноставност, доброта и побожност нису много пријатније? И да ли ишта може бити пријатније од увиђавности, кад знаш да је моћ разума и сазнања

¹⁹ C. R. Haines, 65. „Али изнад свега, драго ми је да не узимаш прву реч која ти падне на памет него тражиш најбољу. То је разлика између првокласног говорника и обичних, ови други су задовољни добрим речима за разлику од првокласног говорника који није задовољан речима које су само добре, ако може да се дође до бољих“, *ibid.*, 43.

²⁰ *Ibid.*, 71. Фронтон истиче да је највећи број императора пре Марка Аурелија био дословце глуп и неартикулисан, и да ништа више нису били способни да говоре о својим војним успесима него њихови шлемови, *ibid.*, 137.

²¹ Још када га је Хадријан посинио, он је нерадо напустио мајчино имање и прешао у владарску кућу, јер је био свестан која све зла са собом носи царска власт, *Царска њовесѿ*, V, 3, 4.

²² D. Dž. Robertson, *Marko Aurelije – filozofija stoicizma ili kako da razmišljate kao rimski imperator*, 72–73.

²³ Видети више: E. Champlin, 121–122.

²⁴ Thomas Bénatouil, „Philosophic Schools in Hellenistic and Roman Times“, *A Companion to Ancient Philosophy* (eds. M. Louise Gill, P. Pellegrin), Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton 2006, 419. Један аутор указује на чињеницу да се Марко трудио и тада да остане непристрасан и није он одређивао особе које ће водити те катедре, M. van Akeren, 3. Видети и: Leofranc Holford-Strevens, „Cultural and Intellectual Background and Development“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Akeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 133.

²⁵ M. Aurelije, VI, 12.

у свима стварима непогрешива и да постиже успех?“²⁶ С обзиром на то да живот види као борбу и путовање странца, да је посмртна слава заборав, да „све што сачињава тело, река је, а што је у вези са душом, сан и дим“, Марко Аурелије једину водиљу проналази у филозофији.²⁷ Имајући у виду пролазност и променљивост свега, показивао је благи презир према оном „чему се светина диви“. Према сведочанству у *Животопису Марка Антонија филозофа* прича се да је био исмеван у народу зато што је имао навику да током игара у циркусу (које су му очигледно биле досадне) „чита, слуша (жалбе) и потписује документе“.²⁸ Он је своје царско, скерлетно одело видео само као овчију вуну потопљену у крв неке шкољке.²⁹ Његова филозофска скромност надвладала је заслепљеност царством и достојанством. Зато на једном месту упозорава: „Пази се да се не исквариш и да не примиш `царске` обичаје и да се не заразиш њима. Јер, и то бива. Нека буде обрнуто: остани простосрдчан, добар човек, без задњих мисли, озбиљан и достојанствен, једноставан и природан, пријатељ правичности, богојажљив, пун љубави према рођацима и сталан у вршењу својих дужности. Бори се да останеш онакав каквим је хтела да те филозофија створи. Бој се богова и спасавај људе!“.³⁰ Он је пришао филозофији и није био оно што Епиктет назива дететом које се игра час „филозофа, па онда сакупљача пореза, па беседника и на крају царског официра“, што су занимања која нису блиска.³¹

Филозоф и најмоћнији човек тадашњег западног света, управо због те двоструке улоге која му је по природи припала, је имао велики утицај како на стоичку филозофију, тако и на грађане. Међутим, упркос утицају који је имао на људе и саветима које је давао у својим списима, он није претендовао на то, нити је покушавао да преобрати Римљане у филозофе.³²

Чињеница је да је ступањем умереног и скромног³³ Марка Аурелија на престо када је имао четрдесетак година, остварен Платонов идеал о филозофу као владоцу и владоцу као филозофу.³⁴ Марко Аурелије је заиста у себи

²⁶ *Ibid.*, V, 9.

²⁷ *Ibid.*, II, 17.

²⁸ *Царска њовесѝ*, XV, 1.

²⁹ M. Aurelije, VI, 13.

³⁰ *Ibid.*, VI, 30.

³¹ Epiktet, *Enchiridion*, 29, у Anthony Arthur Long, *Kako biti slobodan – drevni vodič za stoički život*, MIBA books, Beograd 2021, 93.

³² W. B. Irvine, 209.

³³ О овим особинама Марка Аурелија на много места сведочи *Царска њовесѝ* (нарочито XII) како у односу према примарној породици, брату Луцију Аурелију Веру Комоду који је имао супротне особине, а са којим је једно време био савладар, према војницима, али и према обичним људима.

³⁴ Марко Аурелије се често позивао на Платонову мисао да напредују оне државе чији су филозофи краљеви или краљеви филозофи, *Царска њовесѝ*, XXVII, 7.

„спајао филозофску памет с владарском практично-политичком вештином“.³⁵ Такође, важно је указати и на чињеницу да је Марко писао *Самом себи* када је већ постао цар (дакле, већ је имао искуство владара), вероватно током последње деценије свог живота.³⁶ На основу до сада реченог, готово је извесно да је чак и Марко Аурелије себе самог на првом месту видео као филозофа, а тек на другом као владара, цара.

Због свега тога, чини се ипак примереније називати га филозофом-царом, него царом-филозофом. У прилог овој тези говори и чињеница да су у *Царској њовесїи* (*Historia Augusta*)³⁷ животописи римских владара насловљени само њиховим именима, а једино је животопис Марка Аурелија насловљен *Marcus Antoninus Philosophus*.³⁸ Дакле, и писац његовог животописа је сматрао да је главна „карактеристика“ Марка Аурелија оно по чему је препознатљив – филозоф.

2. ИДЕЈЕ КОЈЕ СУ УГРАЂЕНЕ У ТЕМЕЉЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ХРИШЋАНСКЕ ПРИРОДНОПРАВНЕ МИСЛИ

Религијски карактер стоичке филозофије је очигледан. Општа полазна идеја јесте да су људи у својој суштини, по природи једнаки, да су сви „божја деца“, руковођени заједничким разумом и заједничким природним законом и сви учесници заједничког државног уређења – космоса.³⁹ Сенека држи да је све што је добро божанске природе, јер је разум божански, а „разум није ништа друго до један део божанског духа, загњурен у човеково тело“.⁴⁰ Слично размишља и Марко Аурелије: „једна божанска моћ прожима све; и само једна праматерија постоји, један једини закон и разум који је заједнички свима умним стварима“.⁴¹ Имајући у виду да је божански дух део човека, а да Бог представља свепрожимајући природни закон, у човеку се налази и сам природни закон. Природа подразумева људски живот који није руковођен

³⁵ М. Ђурић, *Istorija helenske etike*, 466.

³⁶ Irmgard Männlein-Robert, „The *Meditations* as a (Philosophical) Autobiography“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 368.

³⁷ Међу историчарима је спорно да ли је *Царску њовесїи* написао један анонимни скриптор (који је писао под различитим псеудонимима) или се ради о више њих.

³⁸ Видети: *The Scriptores Historiae Augustae* (trans. D. Magie), Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1921, 132.

³⁹ М. Аурелије, IV, 4.

⁴⁰ Сенека, *Лисма ѡриџаїељу* (прев. А. Вилхар), Матица српска, Нови Сад 1978, VII, 66, 12.

⁴¹ М. Аурелије, VII, 9. Како каже на једном другом месту, човек уместо што покушава на све начине да сазна шта се дешава у души другога не схвата „да је довољно удружити се са демоном (генијем) који је у његовој души и примерено служити њему“, што је уједно спас од „страсти, бесциљности и незадовољства оним што долази од богова и људи“, *ibid.*, II, 13.

страстима и ниским нагонима, већ искључиво разумом који, речено у Сенекином маниру, не служи, већ наређује чулима. Како истиче Марко Аурелије: „Јер је супротстављање нечег другог – похвале људске, на пример, или високе почести, или богатства и чулног уживања, умном и општем добру противно божјем закону“.⁴²

Марко Аурелије, попут осталих стоичара, а за разлику од средњовековних хришћанских филозофа (нпр. Светог Августина⁴³ или Томе Аквинског), изједначава божији закон (*lex aeterna*) са природним законом (*lex naturalis*).⁴⁴ Природу поставља као заједнички именитељ и богова и људи, и у њој не види ништа зло.⁴⁵ Човек носи богове у својој души, а ти богови не желе ласкање, већ разумно биће треба да се труди да постане њима слично, „да човек врши дужност човека као што смоква врши дужност смокве, или пас дужност пса, и пчела посао пчеле“.⁴⁶ Поштовање богова (религиозност), као и умереност у животу је Марко Аурелије, како и сам истиче, наследио од мајке.⁴⁷

Хришћански филозофи и стоичари деле основну идеју да је поредак и читав космос творевина добронамерног и интелигентног божанства. Утицај стоичке филозофије на хришћанске филозофе је поводом тог питања неспоран.⁴⁸ Међутим, место где постоји неслагање је у разумевању Бога, света и људи као рационалних или не. Због тога поједини аутори, чини се оправдано, сматрају да Августинова употреба стоичке теодикеје није у потпуности стоичка.⁴⁹

Марко Аурелије на више места упозорава на *memento mori*, али и то је нешто што се може разумски прихватити, јер смрт није у супротности са

⁴² *Ibid.*, III, 6.

⁴³ Становиште које је у овом раду прихваћено – да Августин супротставља природни и божански закон је доминантно у литератури. Међутим, поједини аутори скрећу пажњу на извесну неконзистентност у Августиновом учењу у погледу положаја природног права и указују на места где се он поводом овог питања приближава стоицима, видети: Marcia L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages II: Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*, Brill, Leiden 1985, 159–165.

⁴⁴ Видети: М. Аурелије, X, 25 где говори о бегунцу који бежи од свог господара, односно који бежи од реалности, о оном „који не воли оно што се десило, што се дешава или што ће се десити оно што је наредио господар света, тј. закон који свакој ствари одређује шта јој припада“. Марко Аурелије се на једном месту пита није ли страшно „кад зидар или лекар више поштују законе своје уметности, него човек основни закон своје природе који је и њему и боговима заједнички?“, М. Аурелије, VI, 35. Видети и: G. Vukadinović, R. Stepanov, 30.

⁴⁵ М. Аурелије, VII, 53.

⁴⁶ *Ibid.*, X, 8.

⁴⁷ *Ibid.*, I, 3.

⁴⁸ Видети и: Andrew Lustig, „Natural Law and Global Ethics“, *Natural Law and the Possibility of a Global Ethics* (ed. M. J. Cherry), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2004, 125–126.

⁴⁹ Видети: М. L. Colish, 154. Ова ауторка указује на неконзистентну употребу стоицизма истичући да понекад и сам Августин компромитује идеју стоичког разумевања божанства, јер сматра да је под снажним утицајем неоплатонизма и хришћанства, *ibid.*, 154–159.

природним законима. Како каже: „Дужина људског живота само је тачка у времену, његово постојање је у непрестаном току, чула су мутна, склоп читавог тела подлеже распадању и трулежи, душа је чигра, судбина је загонетка, наш глас сумњив“.⁵⁰ Штагод да се деси и што нас снађе се мора прихватити, јер све то долази „однекуд одакле и геније сам долази“,⁵¹ јер све долази од Бога.⁵² У свим приликама смрт треба ведро очекивати јер „она није ништа друго него раздвајање елемената од којих је свако поједино биће саграђено... оно што се врши по законима природе, а што је природно, није зло“.⁵³ Због тога не треба губити спокојство јер због деловања закона опште природе, „и ти сам ускоро ћеш бити ништа и нигде, баш као и Хадријан и Август“.⁵⁴ Стога се деловању природног закона не може утећи. Марко Аурелије је, као и други стоици,⁵⁵ смрт перципирао само као природну промену, враћање тела свом извору – природи. На једном месту закључује: „Колико је већ људи, као Хризипа, Сократа и Епиктета, прогутао ток времена!“⁵⁶ С обзиром на то да је смрт природна, неизбежна, ван људског утицаја, треба је прихватити равнодушно и спокојно, и „онда расположено отићи на одмор, као што зрела маслина која отпада са дрвета још у паду благосиља дрво које ју је родило и захваљује му“.⁵⁷ Чувена је она Епиктетова мисао (коју је сигурно на овом месту Марко Аурелије имао у виду) да људе не муче саме ствари, већ мишљење о њима, па је тако и са смрћу.⁵⁸

Слично као Аурелије Августин, Марко Аурелије је презирао земаљску државу, због чега је сматрао неважном дужину човековог живота на земљи. „Човече, био си грађанин у овој великој држави: шта значи да ли си то био пет

⁵⁰ M. Aurelije, II, 17.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*, III, 11. На сличан начин резонује и Епиктет који каже да увек треба имати на уму да смо само глумци у представи „која иде тачно онако како редитељ жели. Кратка је ако он тако жели, дугачка ако жели да буде дугачка“, Epiktet, *Enhiridion*, 17, у A. A. Long, 73.

⁵³ M. Aurelije, II, 17.

⁵⁴ *Ibid.*, VIII, 5. На једном другом месту каже да након смрти разлике нема између Александра Македонског и његовог сеиза, „јер су обојица примљени натраг у исту изворну материју космоса, или су се на исти начин распали у атоме“, *ibid.*, VI, 24.

⁵⁵ Исто и: Epiktet, *Razgovori*, 4.7.7-17, у Anthony Arthur Long, *Kako biti slobodan – drevni vodič za stoički život*, MIBA books, Beograd 2021, 179.

⁵⁶ M. Aurelije, VII, 19.

⁵⁷ *Ibid.*, IV, 48. Често се погрешно перципира и интерпретира идеја о „стоичком држању“ као чврстом држању заснованом на потискивању емоција, што није савет стоика нити Марка Аурелија. Њихова препорука је замена нездравих емоција, здравим, разумско оспоравање уверења на којима су засноване нездраве емоције, видети више: D. Dž. Robertson, *Marko Aurelije – filozofija stoicizma ili kako da razmišljate kao rimski imperator*, 42.

⁵⁸ Видети: Epiktet, *Enhiridion*, 5, у A. A. Long, 61. Слична је мисао Марка Аурелија да разум сам себе не узнемирава, да он нема потреба, осим ако их сам себи не створи и да га нико не може узнемирити или у нечему спречити ако он сам себи не створи узнемирења или препреке, M. Aurelije, VII, 16.

или сто година? Главно је да си био у складу са законима! Какво је зло у томе што ћете из државе истерати, не тиранин или какав непоштени судија, него свеопшта природа која те је и довела у њу?... Зато пођи са благом мисли, јер и онај који те зове пун је благости“.⁵⁹

Мада је био најближе остварењу Платоновог идеала филозофа-краља, и даље је био веома скептичан према искуственој држави и сматрао је да остаје недокучива Платонова идеална држава. Једино што човек може јесте да ради оно што природа од њега захтева у датом тренутку, без снивања Платонове државе.⁶⁰ А оно што не штети закону, не штети ни држави ни грађанима.⁶¹

Слично идеји Аурелија Августина о човеку као становнику две државе – земаљске и божије, и Марко Аурелије човека види као „двојног држављанина“ становника земаљске државе, али истовремено и космополиса („највише државе, у којој поједине државе значе исто онолико колико поједине куће у једном крају“).⁶² „Моје је место и моја домовина, уколико сам Антонин, Рим, а уколико човек (као рационално биће – *ἰρὶμ. αὐτῶρα*), космос“.⁶³ Дакле, за Марка Аурелија је и свемир држава рационално уређена божанском промишљу.⁶⁴ Слично Августину, хијерархија између два места становања и њихових закона је јасна. Наиме, уколико би обавезаности законима те две државе дошле у конфликт, нема дилеме да би Марко Аурелије предност дао природном праву (заснованом на разуму) над римским правом створеним од стране људи.⁶⁵ С обзиром на то да су све видљиве ствари подложне сталној промени, све овоземаљске ствари (па и уживање угледа међу људима) безвредне, да су „верност, пристојност, правда и истина побегле са земље широких путева на Олимп“, Марко Аурелије се пита шта радити? Спокојно чекати да се преселиш, а у међувремену „Шта друго него да богове поштујеш и славиш а људима чиниш добра дела, и да их подносиш, или избегавааш? И да се увек сећаш како ни твоје месо ни твоја душа нити су твоји, нити у твојој моћи“.⁶⁶ Захваљујући стоичкој филозофији Марка Аурелија је красила ретка смиреност (слична хришћанској – *ἰρὶμ. αὐτῶρα*), толика „да му се израз лица никада није мењао, ни у жалости, ни у радости“.⁶⁷ Његов живот је пратила посвећеност филозофији и боговима: „Толика је била снага животног опредељења доброг принцепса – његова морална чистота, спокојство

⁵⁹ M. Aurelije, XII, 36.

⁶⁰ *Ibid.*, IX, 29. Видети и: Miloš Đurić, „Stoička škola i Marko Aurelije“, предговор у M. Aurelije, *Samom sebi* (prev. A. Vilhar), Dereta, Beograd 2004, 34.

⁶¹ M. Aurelije, X, 33.

⁶² *Ibid.*, III, 11.

⁶³ *Ibid.*, VI, 44.

⁶⁴ *Ibid.*, IV, 3, 4. J. Sellars, 77.

⁶⁵ J. Sellars, 119.

⁶⁶ M. Aurelije, V, 33.

⁶⁷ *Царска њовесѝ*, XVI, 5.

и побожност – да никаква завист није могла угрозити његову славу“.⁶⁸ Чак је и на самрти на питање пријатеља коме предаје сина Комода, одговорио „Вама, ако буде достојан, и бесмртним боговима“.⁶⁹

Након ове анализе постаје јасно да је Гвидо Фасо у праву када каже да су поједине идеје Марка Аурелија „упркос њиховом истрајном рационализму који је увек признавао једнакост и братство међу људима у њиховој рационалној суштини“ због сродности са појединим видовима хришћанске етике, прихваћене од стране средњовековних теолошких учења.⁷⁰ Џон Стјуарт Мил је сматрао списе Марка Аурелија за „ремек дело етике старог света“ тврдећи да се не разликују много од најважнијих Христових начела.⁷¹

И заиста, могло би се закључити да стоицизам (нарочито Марка Аурелија) није у потпуности прихваћен, али су његови основни етички постулати креативно прилагођени учењу хришћанских филозофа (нарочито оних с почетка средњег века).

3. УТИЦАЈ НА НОВОВЕКОВНУ РАЦИОНАЛИСТИЧКУ ПРИРОДНОПРАВНУ МИСАО

Основни постулат целокупне стоичке филозофије јесте да одређење „природног“ у синтагми „природно право“ подразумева оно што је у складу са разумом. Како истиче Епиктет, стоици разум чине „пресудним принципом у свему“.⁷² Дакле, и природно право се може спознати разумом. Због тога се у литератури могу срести и на први поглед, веома смели ставови. На пример, став Гвида Фаса који Гроцијусову субјективистичку тврдњу да је рационална људска природа извор природног права перципира као дословно пресликану мисао Марка Аурелија.⁷³ Такође, постоје мишљења да се,

⁶⁸ *Ibid.*, XIX, 10.

⁶⁹ *Ibid.*, XXVIII, 6.

⁷⁰ Gvido Faso, *Istorija filozofije prava*, CID, Podgorica 2007, 80. Слично схватање о прихватању одређених аспеката стоичке етике (нарочито Цицерона и Сенеке) у списима раних хришћанских филозофа (попут Светог Амброзија, Светог Августина, Мартина од Браге), а и касније кроз цео средњи век износи и: Katerina Ierodiakonou, „Introduction – The Study of Stoicism: Its Decline and Revival“, *Topics in Stoic Philosophy* (ed. K. Ierodiakonou), Oxford University Press, Oxford–New York 1999, 2.

⁷¹ Џон Стјуарт Мил, *О слободи*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1999, 46. Мил указује и на један апсурд везан за Марка Аурелија: „Тај човек, најбољи хришћанин, не узимајући ту реч у смислу црквене науке – гонио је хришћанство више но ма који други владар који је себи то име узео“, *ibid.*

⁷² Epiktet, *Enchiridion*, 51, у A. A. Long, 127.

⁷³ G. Faso, 249. Присутни су и умеренији ставови, нпр. тако један аутор увиђа базичну сличност између учења стоика и Спинозе везану за централно место разума као суштине људске природе, али уочава и одређене различитости, видети: Jon Miller, „Spinoza and the

упркос на први поглед блиској повезаности Гроцијуса и стоичког наслеђа (нарочито у разумевању природног права и нагона за удруживањем), тај претпостављени Гроцијусов стоицизам компликује, имајући у виду његово разумевање филозофије као такве.⁷⁴ Разлике између Гроцијуса и стоика се у основи заснивају на различитим интерпретацијама и разумевању стоичког учења. Било како било, без обзира којој интерпретацији се приклонимо, Милер исправно закључује, да се Гроцијус у свакој варијанти показује као „мање или више стоички“.⁷⁵

За виђење Гвида Фаса о сличности између Гроцијусових ставова и ставова Марка Аурелија се, у Аурелијевом *Самом себи*, и те како могу наћи чврсти докази. Према његовом виђењу, људски разум се управља према законима природе, због чега је његов однос према реалности такав „да се увек може прилагодити ономе што судбина одређује“.⁷⁶ Разум представља ону снагу која влада људима и управља њиховим одлукама. Од једног од својих васпитача – Аполонија, Марко је научио да се ништа не сме препустити случају и да се у поступању „ни један једини тренутак не сме имати пред очима ништа друго него разум“.⁷⁷ Како каже: „Да се у твоме разуму не би створило никакво мишљење противно свеопштој природи и устројству разумног бића, цени своју способност да закључујеш, јер је у њој све“.⁷⁸ Дакле, природно је оно што је разумно. Марко Аурелије се пита шта човеку више треба ако му разум ради како треба.⁷⁹ Разум види као свепрожимајући, који зна шта с каквим циљем ради и на шта делује.⁸⁰ Он је снага која треба да надвлада страсти. Истицао је да „телу припадају чула, души жеље, разуму божји принципи“.⁸¹ За разлику од Марка Аурелија који божје принципе уводи у сферу разума, Хуго Гроције (као чисти рационалиста) држи да би све постојало (и природно право) и да Бог не постоји.⁸² Таквим ставом Гроције прави потпуни раскид између религије и природног права.

Међутим, постоји једна друга важна ствар која им је заједничка (додуше, та идеја је утемељена у стоичкој доктрини – свакако датира још од Аристо-

Stoics“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London–New York 2016, 218–225.

⁷⁴ Hans Blom, Laurens Winkel, „Grotius and the Stoa: Introduction“, *Grotiana*, vol. 22/23 (2001/2002), 3.

⁷⁵ Jon Miller, „Innate Ideas in Stoicism and Grotius“, *Grotiana*, vol. 22/23 (2001/2002), 174.

⁷⁶ M. Aurelije, IV, 1. На једном другом месту истиче: „Нико те не може спречити да живиш по законима своје природе; а неће ти се ни десити ништа што је против закона свеопште природе“, *ibid.*, VI, 58.

⁷⁷ *Ibid.*, I, 8.

⁷⁸ *Ibid.*, III, 9.

⁷⁹ *Ibid.*, IV, 13.

⁸⁰ *Ibid.*, VI, 5.

⁸¹ *Ibid.*, III, 16.

⁸² G. Vukadinović, R. Stepanov, 49.

тела, а прихваћена је и од стране једног броја каснијих рационалистичких филозофа). Из рационалне људске природе (као код Гроцијуса) произлази нагон за удруживањем: „Моја природа, међутим, поседује способност разумнога размишљања и осећања да припадам своме ближњему...“⁸³ Дакле, људи су „политичке, друштвене животиње“ које су по природи створени за живот у заједници и да помажу једни другима, јер постоје једни ради других.⁸⁴ Људи имају урођени нагон према заједници. С обзиром на то да су људи одређени за заједницу, Марко Аурелије држи да је једини спас разумног бића у заједници.⁸⁵ Безбожник је онај који се противи свеопштој природи која је створила „сва бића да буду једно уз друго, да помогну једно другоме када треба, да једно другоме не чине никакво зло“.⁸⁶ Због тога, како каже, разумна бића стварају државе, пријатељства, породице, а у ратовима уговоре и примирја. Иако људи као разумна бића често заборављају на своју међузависност (чак и код „неразумних бића постоје ројеви, стада, јата“) и покушавају некада да беже једни од других, природа побеђује и поново их везује.⁸⁷ Према његовом виђењу заједница заправо представља природни закон. Водеће начело поступања људи, у складу са природом разумног бића, за Марка Аурелија је: у свакој ситуацији „водити рачуна о заједници“.⁸⁸

Несумњиво је да су тврдње Гвида Фаса у највећем делу исправне и да је неспоран утицај Марка Аурелија на мисао Хуга Гроцијуса (можда није баш „дословно пресликана мисао“), али и на целокупну нововековну рационалистичку филозофију. Гвидо Фасо додатно истиче да су и савремене рационалистичке етичке и правне доктрине инспирисане рационалистичким и иманентистичким идејама Марка Аурелија.⁸⁹

Поверење које је Марко Аурелије имао у разум као део људске природе и у коме је видео главну покретачку снагу човека, стекао је ослоњен на учење Епиктета (кога и највише цитира и који му представља најважнији узор, неку врсту „духовног оца“),⁹⁰ до чијих је забелешки дошао преко свог учитеља

⁸³ M. Aurelije, VI, 44.

⁸⁴ „Људи су на свету један ради другог. Или их поучи бољему, или их подноси!“, *ibid.*, VIII, 59.

⁸⁵ *Ibid.*, V, 16. Видети и: Gretchen Reydam-Schils, „Stoicism in Rome“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London –New York 2016, 26.

⁸⁶ M. Aurelije, IX, 1.

⁸⁷ *Ibid.*, IX, 9.

⁸⁸ *Ibid.*, X, 2.

⁸⁹ G. Faso, 80.

⁹⁰ И код других стоичара тог доба је вера у разум била на првом месту. Тако на пример Сенека, који пут среће и слободе види у филозофији ослоњеној на разум (који се управља према природи), истиче: „Иди сигурним кораком: ако желиш да све савладаш, покори се разуму! Многима ћеш управљати, ако разум буде управљао тобом: од њега ћеш научити на који начин ваља да поступаш и нећеш се спотаћи“, Сенека, IV, 37, 4.

Јунија Рустика.⁹¹ Идеја Марка Аурелија да је нужно сузбити страсти и жеље, и да се рационално морају прихватити спољашње околности које су ван људске контроле је у основи Епиктетово наслеђе. На самом почетку *Енхиридона* Епиктет опомиње да неке ствари зависе од нас, док неке не зависе: „Имај онда ово на уму: ако мислиш да су ствари по природи сервилне слободне и да су наше ствари које нису, бићеш озлојеђен, у болу и муци, и налазићеш мане и боговима и људима. Но, ако мислиш да поседујеш само оно што је твоје и да не поседујеш шта није твоје, као што и јесте случај, нико никада неће извршити притисак на тебе, нико те неће сапети, нећеш никога прекорети, нећеш никога кривити, нећеш ниједну једину ствар невољно урадити, нико те неће повредити, нећеш имати непријатеље, јер ти се ништа нажао неће десити.“⁹² То је једноставно диктат разума, који је Марко Аурелије прихватио као врховног „господара“.⁹³

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА – МИСАО МАРКА АУРЕЛИЈА КАО СПОЈ НАИЗГЛЕД НЕСПОЈИВОГ

Послушност и поштовање богова је за Марка Аурелија неупитна чињеница, јер се дејство њихове моћи свуда јавља.⁹⁴ Његов *credo* је спој наизглед неспојивог: „иди за разумом и богом“.⁹⁵ Дакле, за разлику од средњовековних хришћанских филозофа код којих постоји мањи или већи јаз између вере и разума, Марко Аурелије ствара мост који их спаја. За спокојан и богојажљив живот није потребно много: „све што радиш радиш свестан тога да би то могло бити последње дело у твоме животу, далеко од сваке бесциљности и без страсне мржње према одлуци разума, без претварања и себичности и без роптања на судбину која ти је додељена...јер ни богови не траже ништа више од онога који ово испуни“.⁹⁶ Марко Аурелије сматра да треба живети са боговима (у сагласности са боговима, ценећи оно што ти додељују и одређују као божију промисао), а то чини онај „ко им увек показује да му је душа задовољна оним што јој је суђено и ко ради оно што жели демон кога је, као делић самога себе, сам Зевс одредио свакоме појединцу за чувара и управитеља. Тај демон су дух и разум сваког појединца“.⁹⁷

Могло би се закључити да је овај филозоф-цар оставио дубок траг у каснијој природноправној мисли, чијим се идејама служила како средњовековна

⁹¹ Видети више: P. Hadot, 8–11.

⁹² Epiktet, *Enchiridion*, I, у A. A. Long, 54–55.

⁹³ M. Aurelije, VIII, 56.

⁹⁴ *Ibid.*, XII, 27, 28. О захвалности Марка Аурелија боговима видети: *ibid.*, I, 17.

⁹⁵ *Ibid.*, XII, 31.

⁹⁶ *Ibid.*, II, 5.

⁹⁷ *Ibid.*, V, 27.

хришћанска природноправна мисао, тако и нововековна рационалистичка природноправна доктрина. Његова филозофија је била и остала светионик на путу помирења наизглед неспојивог и вечно супротстављеног – вере и разума, Бога и човека, духовног и световног, божије и земаљске државе.

Живео је као прави филозоф по Епиктетовим аршинима – тражећи искључиво од себе помоћ и посматрајући само себе као онога ко је нанео штету.⁹⁸ Сигурно му нимало није било лако да се у потпуности не идентификује са улогом цара. Смрт је дочекао спокојно (јер је њу видео као враћање природи), незаслепљен царским достојанством и моћи. Не само да је био узор различитим, будућим, супротстављеним природноправним учењима, стварајући основе за изградњу мостова између њих, већ је успео и у самом себи да помири два привидно опречна захтева – веру и разум. Његово целокупно помирљиво и неискључиво природноправно учење би могло бити сажето у његовој реченици: „Природа захтева промућурност у доношењу судова, осећање припадности људскоме друштву и оданост божјој вољи“.⁹⁹ И заиста, човек као пролазно биће може само да се запита: „Ако је оно што сада чиним дело разумнога бића које воли заједницу а руководи се божанским законима, онда шта имам још да тражим?“.¹⁰⁰ Са Марком Аурелијем, „филозофом у порфири“ и филозофија је добила заслужено место – царски престо и овоземаљски и божији.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Albert Ellis, Robert A. Harper, *Vodič u razuman život*, RET Centar, Beograd 1996.
Andrew Lustig, „Natural Law and Global Ethics“, *Natural Law and the Possibility of a Global Ethics* (ed. M. J. Cherry), Kluwer Academic Publishers, Dodrecht 2004, 125–140.
Anthony R. Birley, *Marcus Aurelius: A Biography*, Routledge, London–New York 2000.
Brad Inwood, „What Kind of Stoic Are You? The case of Marcus Aurelius“, *Passionate Mind: Essays in Honor of John M. Rist* (ed. B. David), Academia Verlag, Baden-Baden 2019, 155–180.
Gvido Faso, *Istorija filozofije prava*, CID, Podgorica 2007.
Gordana Vukadinović, Radivoj Stepanov, *Uvod u filozofiju prava*, Futura, Novi Sad 2004.
Greg R. Stanton, „Marcus Aurelius, Emperor and Philosopher“, *Historia*, vol. 18, 5/1969, 570–587.

⁹⁸ Што се начина владавине тиче постоје мишљења да се у његовим *Мегийауцијама* (*Самом себи*) описује превасходно његов унутрашњи живот, пре него његови поступци, A. R. Birley, 25. Видети и фн. 2.

⁹⁹ M. Aurelije, III, 9.

¹⁰⁰ *Ibid.*, VIII, 2.

- Gretchen Reydam-Schils, „Stoicism in Rome“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London –New York 2016, 17–28.
- Donald Robertson, *Kako razmišlja car filozof: Životne vrijednosti Marka Aurelija*, Planetopija, Zagreb 2020.
- Donald J. Robertson, *Marcus Aurelius: The Stoic Emperor*, Yale University Press, New Haven 2024.
- Donald J. Robertson, „The Stoic Influence on Modern Psychotherapy“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London–New York 2016, 374–388.
- Epiktet, *Enchiridion* у А. А. Long, *Kako biti slobodan – drevni vodič za stoički život*, MIBA books, Beograd 2021.
- Donald Dž. Robertson, *Marko Aurelije – filozofija stoicizma ili kako da razmišljate kao rimski imperator*, Kontrast, Beograd 2021.
- Edward Champlin, *Fronto and Antonine Rome*, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1980.
- Epiktet, *Razgovori*, у А. А. Long, *Kako biti slobodan – drevni vodič za stoički život*, MIBA books, Beograd 2021.
- Irmgard Männlein-Robert, „The *Meditations* as a (Philosophical) Autobiography“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 362–381.
- Jon Miller, „Innate Ideas in Stoicism and Grotius“, *Grotiana*, vol. 22/23 (2001/2002), 157–176.
- Jon Miller, „Spinoza and the Stoics“, *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition* (ed. J. Sellars), Routledge, London–New York 2016, 218–225.
- John M. Cooper, „Moral Theory and Moral Improvement: Marcus Aurelius“, *Knowledge, Nature, and the Good: Essays in Ancient Philosophy* (ed. J. M. Cooper), Princeton University Press, Princeton 2004, 335–368.
- John M. Rist, „Are You a Stoic? The Case of Marcus Aurelius“, *Jewish and Christian Self-Definition: Volume 3. Self-Definition in the Graeco-Roman World* (eds. B. F. Meyer, E. P. Sanders, SCM Press, London 1982, 23–45.
- John Sellars, *Marcus Aurelius*, Routledge, London–New York 2021.
- Julia Bruch, Katrin Herrmann, „The Reception of the Philosopher-King in Antiquity and the Medieval Age“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 483–496.
- Katerina Ierodiakonou, „Introduction – The Study of Stoicism: Its Decline and Revival“, *Topics in Stoic Philosophy* (ed. K. Ierodiakonou), Oxford University Press, Oxford–New York 1999, 1–22.
- Leofranc Holford-Strevens, „Cultural and Intellectual Background and Development“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 110–138.
- Lukas de Blois, „The Relation of Politics and Philosophy under Marcus Aurelius“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 171–182.
- Marko Aurelije, *Samom s ebi* (prev. A. Vilhar), Dereta, Beograd 2004.
- Marcel van Ackeren, „The Study of Marcus Aurelius: Introduction“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Ackeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 1–9.

- Marcia L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages II: Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*, Brill, Leiden 1985.
- Matteo Ceperina, „The Meditations“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Akeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 45–61.
- Miloš Đurić, *Istorija helenske etike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1987.
- Miloš Đurić, „Stoička škola i Marko Aurelije“, предговор у М. Aurelije, *Samom sebi* (prev. A. Vilhar), Dereta, Beograd 2004, 7–36.
- Nancy Sherman, *Stoic Wisdom: Ancient Lessons for Modern Resilience*, Oxford University Press, Oxford–New York 2021.
- Platon, *Država* (prev. A. Vilhar, B. Pavlović), BIGZ, Beograd 1983.
- Pierre Hadot, *The Inner Citadel: The Meditations of Marcus Aurelius*, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1998.
- Сенека, *Писма ђрујайџелу* (prev. А. Вилхар), Матица српска, Нови Сад 1978.
- Tad Brennan, *The Stoic Life: Emotions, Duties, and Fate*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2005.
- The Scriptores Historiae Augustae* (trans. D. Magie), Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1921.
- Thomas Bénatouil, „Philosophic Schools in Hellenistic and Roman Times“, *A Companion to Ancient Philosophy* (eds. M. Louise Gill, P. Pellegrin), Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton 2006, 415–429.
- Hans Blom, Laurens Winkel, „Grotius and the Stoa: Introduction“, *Grotiana*, vol. 22/23 (2001/2002), 3–20.
- Царска њовесїї* (prev. М. Мајхер, Ж. Петковић), „Животопис Марка Антонина филозофа“, Српска књижевна задруга, Београд 2009.
- Charles Reginald Haines, *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, vol. II, Harvard University Press, Cambridge (MA)–London 1920.
- Christopher Gill, „Marcus and Previous Stoic Literature“, *A Companion to Marcus Aurelius* (ed. M. van Akeren), Wiley-Blackwell, Malden–Oxford–Chichester 2012, 382–395.
- Christopher Gill, „Marcus Aurelius“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, Vol. 50, S94P1/2007: Greek and Roman Philosophy 100 BC – 200 AD: Vol. I (2007), 175–187.
- Дон Стјуарт Мил, *О слободи*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1999.
- William B. Irvine, *A Guide to the Good Life: The Ancient Art of Stoic Joy*, Oxford University Press, Oxford–New York 2009.

Dragutin S. Avramović
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
d.avramovic@pf.uns.ac.rs
ORCID ID: 0000-0003-3383-4346

Marcus Aurelius – Ideas of the Last Great Stoic as a Foundation of Different Natural Law Theories

Abstract: Literature on Marcus Aurelius is quite controversial. A part of scholars fully deny that he was a stoic philosopher, more moderate scholars are classifying him as an emperor to whom stoic philosophy was only a personal philosophy (a life standing), while the third group perceive Marcus Aurelius as the last influential stoic philosopher. In the first place, the author examines the question if it is suitable to denote Aurelius as an emperor-philosopher, suggesting that Aurelius was primarily a philosopher, and only secondarily an emperor.

The central part of the paper analyses influences of Aurelius' ideas upon later natural law theory. The author finds that his thoughts are partially accepted (and applied to a certain degree) by different, even contradictory natural law theories (Christian and rational). He additionally considers same fact as a proof that Aurelius was really a great stoic philosopher who succeeded to build a bridge between something that looked impossible before – between faith and ratio.

The author analyses life and work of Aurelius, his achievements in stoic philosophy, the influence that he has made both upon medieval Christian natural law theory and upon rational natural law theory as well. Finally, the author particularly points to Aurelius' specific way in compromising two different extremes – the faith and the ratio. Consequently, he concludes that it is most justifiable to treat and label Marcus Aurelius as a philosopher-emperor.

Keywords: Marcus Aurelius; Philosopher-Emperor; Stoicism; Christian Natural Law Theory; Rational Natural Law Theory.

Датум пријема рада: 1. 7. 2025.

Датум достављања коначне верзије рада: 21. 7. 2025.

Датум прихватања рада: 1. 10. 2025.